

УДК 657

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ПОДВІЙНОГО ЗАПИСУ

МИХАЙЛО КУТЕР,
доктор екон. наук, професор,
завідувач кафедри,

МАРИНА ГУРСЬКА,
канд. екон. наук, доцент,

КОСТЯНТИН КУТЕР,
аспірант,
кафедра бухгалтерського
обліку і аудиту
Кубанського державного
університету (Краснодар)

Досліджено історію подвійної бухгалтерії. Виокремлено самостійний етап виникнення подвійного запису. Визначено роль балансу результатів. Розглянуто постулати подвійного запису та подвійної бухгалтерії.

Ключові слова: подвійна бухгалтерія, подвійний запис, баланс результатів, пробний сальдовий баланс.

У літературі як радянського періоду, так і на пострадянському просторі дотепер не було ні однієї роботи, в якій би логічно й послідовно розкривалася історія виникнення подвійної бухгалтерії.

Це цілком зрозуміло. До подій 1917 р. світова наука не мала у своєму розпорядженні незаперечні документальні факти, що проливають світло на цю проблему. Можна виділити тільки праці Ф. Беста [1] і його учнів та послідовників В. Альфери [2], П. Баріола [3], Г. Германі [4], А. Марчі [5], Г. Массе [6], Е. Мондіні [7], про які професор А. Галаган в 1927 р. писав: «Проф. Беста, проф. Альфері, проф. Рігобон, проф. Чеккереллі встановили, що в Італії ще задовго до появи першої друкованої праці з рахівництва багато торговельних господарств вели свої книги за всіма правилами рахункового мистецтва» [8, с. 56].

Не внесли ясності з цього питання й публікації середини минулого століття, підготовлені А. Лозинським [9] і Н. Помазковим [10; 11]. У наступні роки інтерес до історії бухгалтерського обліку повністю загас.

Яскравою подією кінця 50-х років минулого століття став переклад російською мовою скороченого варіанта статті Раймонда де Рувера «The development of accounting prior to Luca Pacioli according to the account-books of Medieval merchants» [12], опублікованої в збірнику за редакцією А. Літлтона та Б. Ямі. Російський варіант перекладу А. Мухіна за редакцією Н. Вейцмана отримав назву «Как возникла двойная бухгалтерия» [13]. Це була брошура в 67 сторінок тексту. На думку Вейцмана, «усяке нове

дослідження, в якому висвітлено питання про закономірності переходу від обліку одинарного до подвійного, заслуговує на увагу педагогів, і основні його тези можуть бути використані при викладанні курсу теорії бухгалтерського обліку» [13, с. 6]. Далі, оцінюючи викладання історії бухгалтерського обліку, Н. Вейцман зазначав: «...Роботи, більшість яких стало нині бібліографічною рідкістю, мають в основному описовий характер. Читач не знайде в них наукового дослідження генезису бухгалтерського обліку з подвійною системою, глибокого показу того, під впливом яких причин ведення книг у виробничому процесі «стає тим необхіднішим, чим більше процес розширюється до суспільних розмірів» (Маркс). Вивчення цієї проблеми з позицій матеріалістичного світогляду ще власне кажучи навіть не розпочалося.

Тим часом питання історії бухгалтерського обліку становлять інтерес не тільки для відносно вузького кола фахівців, які займаються аналізом виникнення й розвитку цієї форми реєстрації та контролю господарської діяльності, а й для більш широкого кола осіб.

Добре відомо, що при вивченні основ бухгалтерського обліку чималі труднощі викликає розбір теми «Рахунки і подвійний запис». Найчастіше такий важливий елемент цієї теми, як розкриття необхідності одночасного запису кожного господарського акту в дебет одного та в кредит іншого рахунку, викладається досить догматично. Цим недоліком страждають і багато сучасних підручників бухгалтерського обліку. У них зовсім не відведено місця хоча б для найстислішого екскурсу до історії розглянутої науки,

показу умов, у яких подвійний запис мав виникнути, розвившись із більш простих прийомів обліку» [13, с. 5].

Однак у ті роки суттєвих зрушень у вивченні диграфічної бухгалтерії не відбулося.

З 1974 р. чотири рази перевидавався Трактат Луки Пачолі «О счетах и записях» [14] у перекладі Е. Вальденберга [15] з коментарем професора Я. Соколова. В 1996 р. побачила світ книга Я. Соколова «Бухгалтерский учет: от источников до наших дней» [16], в який простежено розвиток бухгалтерії від «гомо сапієнс» до 1996 р., що ввібрала все краще, накопичене в роботах російських і радянських дослідників XIX–XX ст., насамперед Н. Помазкова, А. Галагана, А. Лозинського, а також у перекладених роботах відомих зарубіжних авторів. Книга продемонструвала найбагатшу ерудицію та світогляд її автора. Вона надихнула багатьох, у тому числі й авторів цього дослідження, на вивчення джерел нашої професії.

Однак широта охоплення фактів і персоналій (описуються тисячоліття історії) залишили розкриття деяких проблем не завжди повним. Перш за все це стосується генезису трансформації простої бухгалтерії в подвійну. Очевидно, позначився якоюсь мірою дефіцит інформації.

У процесі підготовки до цього дослідження були вивчені праці класиків історичної науки Ф. Беста [1], А. Сапорі [17] (останній відомий як дослідник багатьох бухгалтерських книг XIV ст.), А. Літтлтона [18], Р. де Рувера [12; 13; 19; 20], Пенндорфа [21], Ф. Меліса [22; 23], Т. Цербі [24], К. Антінорі [25], С.-С. Естебана [26], переклади Трактату Пачолі та коментарі до них, наприклад, Б. Ямі [27–29]. Досить значущими були для нас роботи сучасних авторів, з якими підтримуються не тільки наукові контакти, а й дружні стосунки (Р. Макве [30], А. Сангстер [31], Г. Стонер [32] та ін.).

Неоціненний матеріал був отриманий у ході архівних досліджень у Генуї, Прато, Флоренції. Те, що здавалося спірним або сумнівним при вивченні літературних джерел, ставало очевидним і більш зрозумілим при ознайомленні з бухгалтерськими книгами XIV–XV ст. Нерідко доводилося повертатися до однієї й тієї самої книги кілька, а то й десятки разів. У результаті був сформований багатотисячний комп'ютерний архів фотокопій рахунків, що охоплюють цілі облікові цикли, наприклад книга Муніципалітету м. Генуя, книги філії Компанії Датіні в Пізе за 1383–

1386 рр., книги філії Датіні в Барселоні за 1398–1399 рр. За кожним середньовічним рахунком побудовано й змодельовано сучасні уявлення.

Тут не можна не згадати добрим словом і не висловити подяку помічникам, без яких наше дослідження, напевно, не відбулося б взагалі. Це професор Дж. Галассі з університету Парма, професор А. Азіні (Генуя), директор інституту Ф. Датіні професор Ж. Нігро (Прато), професор А. Орланді (університет «Флоренція») і, звичайно, безпосередньо службовці архівів.

Із самого початку дослідження не викликала сумніву відповідь, здавалося, на найважче запитання: із чого почати обґрунтування отриманих результатів? Знайдена у той час відповідь не змінилася й сьогодні, через роки досліджень – із семи передумов виникнення подвійної бухгалтерії А. Літтлтона.

Як писав А. Літтлтон: «Передумови виникнення подвійного запису – ті чинники, які згодом стали настільки взаємозалежними, що це зробило виникнення подвійного запису неминучим – це добре відомі чинники. Деякі з них дуже старі й більшість із них – очевидні, але всі, на мою думку, є необхідними:

письменність – оскільки ведення бухгалтерських книг це насамперед реєстрація даних;

арифметика – оскільки механічна сторона бухгалтерії складається з низки простих обчислень;

приватна власність – оскільки бухгалтерія має справу тільки з реєстрацією фактів щодо майна і прав власності;

гроші (тобто грошова економіка) – оскільки бухгалтерський облік приводить усі господарські операції з майном або правами власності до цього загального знаменника;

кредит (тобто незавершені операції) – оскільки не було потреби вести записи, якби всі обміни завершувалися негайно;

торгівля (комерція) – оскільки проста торгівля на місцевих ринках ніколи не забезпечила б достатнього обсягу діяльності, щоб спонукати людину скоординувати різні поняття в систему;

капітал – оскільки без капіталу торгівля була б незначною, і кредитні відносини були б неможливі» [18, с. 12].

Ці чинники вважаються необхідними для зародження подвійного запису; за відсутності кожного з них виникнення системи подвійного запису було проблематичним. Якби не існувало власності або капіталу, не було б об'єктів для спостереження і реєст-

рації. Без грошей торгівля була б лише бартером; без кредиту кожна господарська операція завершувалася б негайно; без торгівлі реєстрація операцій на рахунках обмежувалася б відображенням державних податків. Якби не існувало писемності або арифметики, не виникло б самого способу реєстрації операцій – рахівництва. Тому ці елементи – невід’ємні супутники бухгалтерії, без них не виникла б система подвійного запису. Вони надають матеріал, який потребує обробки, – це прибутковий обмін товарами та кредитні операції; вони дають мову, за допомогою якої знаходить вираження матеріал, що перебуває під спостереженням і контролем, – це гроші як засіб обміну, арифметика для підрахунку вартості, цін і прибутків та писемність як засіб виконання записів.

А. Літлтон об’єднав ці елементи (передумови виникнення подвійної бухгалтерії) у групи:

1. Ресурси (*something which needs to be reworked* – те, що потребує обробки):

а. Приватна власність (*power to change ownership* – здатність змінювати право власності);

б. Капітал (*wealth productively employed* – ефективно використовуване багатство);

с. Торгівля (*interchange of goods* – обмін товарами);

д. Кредитні відносини (*present use of future goods* – поточне споживання майбутніх товарів)

2. Мова (*a medium for expressing the material* – засіб вираження об’єкта):

а. Писемність (*a means of making a permanent record* – спосіб створення записів);

б. Гроші (*medium of exchange, «common denominator»* – засіб обміну, «загальний знаменник»);

с. Арифметика (*a means of computation* – засіб рахунку).

Ці елементи в умовах сприятливого економічного й соціального середовища синтезують:

3. Методологію (*a plan for systematically rendering the Material into the Language* – схему для систематичного відтворення об’єкта в мові). Ця методологія й є бухгалтерський облік [18, с. 13].

Наступний текст розділу 2 «Передумови виникнення подвійної бухгалтерії» містить переконливу аргументацію. Виконаний переклад фрагментів роботи Літлтона гласить: «У стародавньому світі капітал існував у значенні «багатства», але сама сутність багатства не привертала інші умови для формування подвійного запису. Багатство, втілене в мар-

мурових палацах і скарбницях, не створювало сприятливих умов для появи системи координат фінансових записів, однак інші форми багатства могли цьому сприяти – товари і кораблі, які брали активну участь у торговому обороті та приносили прибуток. Багатство в подібних формах породжувало запитання, сумніви й надії, і люди, у спробі знайти відповіді на ці питання, потихеньку розробляли методи реєстрації (обліку), які слугували їхнім потребам. Іншими словами, багатство в стародавньому світі не мало здатності стати «капіталом» у сенсі, необхідному, щоб являти собою реальну передумову виникнення подвійного запису» [18, с. 15].

«Перевезення численних хрестоносців між 1096 і 1272 роками та їх забезпечення предметами першої необхідності й обладнанням було прибутковою справою. Торгівля велася на новій основі. І коли до цих джерел прибуткової діяльності додалася торгівля східними товарами і предметами східного виробництва, яку активно стимулювали хрестоносці й яка охопила міста північної Італії, стало очевидно, що капітал у цих містах буде швидко накопичуватися, а потім буде вкладений у нове підприємство, розширюючи тим самим виробничий торговий цикл» [18, с. 18–19].

«Багатство стародавніх цивілізацій не діяло у формі палаців, проте активно використовувалося у вигляді кораблів. Однак у містах-державках середньовічної Італії в період між 1200 і 1500 роками капітал було пущено в оборот. Торгівля була покликанням дорослих і дітей; процвітаючі торговці володіли власними кораблями та вкладали свій капітал у товари, щоб їх наповнити» [18, с. 19].

Тільки при масовому використанні продуктивного капіталу, можливості прибутково вкладати його в справу з’являться найважливіші передумови виникнення подвійної бухгалтерії.

А. Літлтон зазначає, що кожна із семи передумов була присутня в різних місцях та в різний час, але одночасно вони не спостерігалися. Вони з’єдналися, коли хрестові походи привели до масового переміщення людей через міста держави Північної Італії (тоді ще не єдиної), що відіграла роль центра торгівлі між Європою і Близьким Сходом. Учений робить висновок: «Умови розвитку торгівлі, капіталу й кредиту в середні віки суттєво відрізнялися від тих, що були в часи античності. І стає все більш очевидним, що ці супутні умови настільки змінили масштаби і поширення торгівлі й мети використання

капіталу та кредиту, що ці елементи (торгівля, капітал, кредит) уперше змогли стати підґрунтям для розвитку рахівництва. Тепер вони прямо вели до розвитку подвійного запису» [18, с. 20–21].

Очевидно, що умови, які оточували торгівлю, капітал і кредит у Середні віки, дуже відрізнялися від тих, які існували в період стародавньої історії. І стає безсумнівним, що ці сукупні обставини настільки змінили розмір, поширення торгівлі, цілі використання капіталу й кредитних відносин, що ці останні елементи (чинники) змогли тепер стати «ожившими» передумовами виникнення бухгалтерського обліку, тоді як раніше їхня присутність в історичному процесі не приводила до подібного результату. ... Тепер вони прямо вели до розвитку системи подвійного запису... [18, с. 21].

На думку Р. де Рувера, «...розвитку рахівництва, безперечно, сприяли три чинники: компанія (товариство), кредит і посередництво. Серед них роль компанії є найважливішою. Поширення компаній привело до визнання поняття «фірми» як чогось суттєво відокремленого від власників капіталу» [13, с. 12–13; 12, с. 115].

У XII ст. компанії були нестійкі, створювалися на період однієї торгової подорожі або по досягненні статутної мети, або строку угоди й ліквідовувалися після її закінчення. Це відповідало вимозі відродженого римського права: *товариства мають право розподіляти майно і прибуток тільки після закриття підприємства та погашення всіх боргів*.

Це підтверджують облікові книги компанії Альберті, які збереглися. «Згідно з даними секретної книги компанії Альберті, між двома розподілами доходів (*saldamenti generali*) звичайно проходило від одного року до п'яти років. У цей проміжок часу жоден новий компаньйон не приймався і нікому не дозволялося вилучити свою частку капіталу й покинути товариство. Навіть смерть не означала автоматичного виходу з товариства, і спадкоємці померлого партнера повинні були чекати наступного розподілу прибутку, щоб одержати належну їм частку капіталу і прибуток. Очевидно, кожне підбиття підсумків господарської діяльності компанії супроводжувалося відновленням або продовженням терміну дії договору про товариство» [13, с. 23].

Умови мали бути змінитися в наступному столітті, коли тимчасові угоди про товариства поступилися місцем більш тривалим, особливо в зовнішній торгів-

лі Італії з ярмарками в Шампані (Франція). Прямим результатом цього стало усвідомлення бухгалтером середньовіччя того факту, що фірма є самодостатня організація і що капітал та отриманий прибуток являють собою об'єкт претензій її учасників. Тому виникла потреба стежити за змінами частки учасників у результаті нових вкладень або вилучень капіталу та розробити систему, що уможливило визначення прибутку або збитку для того, щоб розподілити його серед партнерів відповідно до положень статуту товариства [13, с. 13].

Крім товариств у розвитку середньовічної рахункової практики важлива роль належала кредиту. Наприкінці XIII ст. бухгалтерські книги були відносно невеликі, містили тільки рахунки дебіторської та кредиторської заборгованості, яка виникла в процесі діяльності, і належали до людей, які в результаті взаємодії з господарюючим суб'єктом являли собою або боржників або кредиторів відповідно.

Розвиток кредиту сприяв появі в рамках простої бухгалтерії рахунків дебіторів і кредиторів. При цьому логіка мислення того далекого часу віддавала пріоритет рахункам дебіторів: *ретьельно обліковуй усе, що тобі заборгували; те, що ти заборгував сам, – тобі нагадають*. Завдання ускладнювалося стягненням відсотків за наданий кредит, що суперечило канонам католицької церкви й було чревате потраплянню на багаття інквізиції.

Вирішення проблеми було знайдено, як завжди, просто. Суми понад виданий кредит надходили до кредитора не за фактом самого кредиту, а за його не своєчасне повернення (хоча насправді дата погашення кредиту суворо дотримувалася). Можна констатувати, що доходи від кредиту «трималися на чесному слові купця», що було не менш обов'язковим, як і дотримання канонів релігії. До речі, такий підхід цілком улаштував церкву, поповнення її бюджету також залежало від доходів банкірів і торговців.

Надалі при розвитку торгівлі рахунки дебіторів і кредиторів поповнилися за рахунок обліку розрахунків з постачальниками та покупцями.

Багато записів, навіть бідних за змістом, мають один дуже важливий елемент, що являє собою «ключ» для розуміння цілого механізму бухгалтерського обліку починаючи з епохи Відродження і по сьогодні. В них містилися терміни «*dare*» (дати) і «*avere*» (мати), вживання яких у конкретному протиставленні дебетів і кредитів третіх осіб стосовно гос-

подарства, і навпаки, дає змогу простежити виникнення і розвиток подвійної бухгалтерії.

У перших бухгалтерських книгах термін «дати» слугував саме для виявлення суми дебіторської заборгованості господарства або особи, записаної під цією позицією. Слово «мати» означало наявність кредиту, записаного на рахунку одержувача, або повернення кредиту виданого, показаного під позицією «дати». Метод, до якого вдавалися власники рахунків, можна інтерпретувати легко й правильно, розуміючи значення, яке виконував термін у фразі, тобто уточнити дію, проведenu суб'єктом – власником рахунку відносно господарства – власника книги обліку.

Така бідність матеріалів у бухгалтерських реєстраціях свідчить про обмеженість ділової активності з боку господарства, що найчастіше вкладало своє багатство в кредити видані, в яких завжди був інтерес. Такі операції розміщувалися на рахунках дебіторів. Якщо запис відображував дебіторську заборгованість, то вона починається зі слів *de dare* (він винен, дослівно «він повинен дати»).

У роботі [33] нами наводилися фрагменти з перших бухгалтерських книг середини XIII ст., що містять рахунки дебіторів і кредиторів при простій бухгалтерії. Сьогодні повторимо один із них. Розглянемо приклад виданих кредитів компанією Уголіні ді Сьена дебітору пану П'єро, священику із Джакорто, який був компаньйоном. Це класичний приклад раннього ведення рахунків параграфом (у стовпчик), який зберігся, що належить до 1255–1262 рр. Уперше приклад містився в праці Ф. Меліса [22, с. 381].

Пропонуємо наш переклад фрагмента:

«Пан П'єро, священик із Джакорто, одержав у борг (повинен дати) 40 сольдо на 60-му ярмарку в Трезето, готівкою.

Також одержав у борг 40 сольдо на 61-му ярмарку в Барі, готівкою.

Також одержав у борг 3 фунти на 62-му ярмарку в Барі, готівкою.

Також одержав у борг 43 сольдо на цьому ярмарку в Барі, на якому він також взяв 15 сольдо від Бернардо Муньєре і 7 сольдо від Ларозі ді Джакорто та 21 сольдо від Джисрою.

Сума капіталу становить 9 фунтів і 3 сольдо.

До цих грошей додаємо 40 сольдо, позичені на 62-му ярмарку в Трезето».

Наведений приклад має особливе значення для нашого дослідження, оскільки в ньому вперше згадується про термін «капітал». Привертає увагу його вживання в незвичному для сьогодення значенні. У ранніх книгах Уголіні термін «капітал» означає підсумок за записами рахунку дебітора або кредитора. Отже, під капіталом, у розумінні сьенців, можна вважати вартість коштів, найчастіше грошових, переданих боржнику – дебітору (відплив капіталу), або отриманих від довірителя – кредитора (приплив капіталу). Подібне часто зустрічається в сьенських облікових записах XIII і XIV ст.

У запропонованому прикладі зіштовхуємося з формулою «повинен дати», що відповідає «одержав у борг» і характеризує відносини компанії з дебіторами. З іншого боку, якщо перший запис у рахунку до оплати, то вона завжди починається зі слів «він має», тобто формула показувала відносини із кредиторами. Перше загальновідоме застосування термінів *de dare* та *de avere* датовано 1211 р. і належить рахункам дебіторів і кредиторів флорентійських торговців у Болоньї [22, с. 378–379].

Найстаріший приклад рахунків дебіторів, що зберігається в Архіві Франческо ді Марко Датіні, належить до облікової книги в Авіньоні, коли Датіні тільки починав свою діяльність у 1363 р. Книга вела за канонами простої бухгалтерії.

У середньовіччі кошти, які мало господарство, виражалися в товарах, готівці, інвентарі (меблях і обладнанні, шафах, полицях, вітринах для магазину). Що дуже важливо, майно магазину й особисте майно родини становили єдине ціле.

Облікові записи в основному стосувалися товарів і руху грошей, рідко зачіпали вартість обладнання. Як писав Ф. Меліс: «Недолік записів із приводу змін, які мали місце в зазначених видах майна, ясно свідчить про те, що їхнє джерело давно відчувало традиційний інтерес до вартості перших двох, деяку статичність до третіх» [22, с. 50]. Як видно з облікових записів, на обладнання виділялися досить помірні інвестиції.

На думку Ф. Меліса: «Господарства того часу можна піддати грубій оцінці виходячи з переліку рахунків, які обслуговують традиційну ділову активність, що була достатньою для ведення справи й підтримки родини. Ця активність була регулярною лише тоді, коли йшлося про кредиторів (або дебіторів), і запис, що не виходить за рамки однаковості, являв

для господарства сигнал до того, що потрібно приготуватися стягувати активний борг (або оплатити, якщо це пасивний борг). Отже, всі господарства, для яких підходить термін «ремісничі», та які в своїх конторських книгах показували винятково персональні рахунки, передбачені лише для кредиторів і дебіторів (як це спостерігається у флорентійців Болоньї 1211 р.), становлять великий інтерес тільки тому, що написані неолатинською мовою» [22, с. 50].

Такий консерватизм і традиціоналізм у веденні рахунків змінено деякими більш сміливими, далекоглядними, які люблять ризикувати, торговцями, спроможними передчувати й ловити різноманітні сприятливі для справи випадки, яких було достатньо в епоху Відродження і великого прогресу. Для таких торговців відкривалися все нові й нові можливості капіталовкладень, нові постачальники і клієнтур, нові можливості в бізнесі, що й переконувало їх збільшувати розміри інвестицій завжди при підтримці кредитом. Кредит все частіше став використовуватися для початку виробництва. Оцінюючи нові товари, придбані на нових ринках у нових осіб, щоб перепродувати їх іншим особам на інших ринках у нових обсягах, доводилося акуратно відстежувати та контролювати кошти в торгових пропозиціях (за кількістю та якістю), що збільшуються.

Особливий вплив на формування подвійної бухгалтерії мало посередництво. Поряд з купцем «бродячим», який ходив за караванами і збагачувався за рахунок оптового продажу товарів за вищими цінами, ніж ціна покупки, був купець «сидячий». Останній був посередником між купцем–постачальником товарів і споживачами товарів. Він скуповував в оптовика партії товарів і продавав їх у роздріб. Бажання бачити операційний результат кожної угоди привело до потреби відкривати на кожну партію товару окремий рахунок і не закривати їх до повного розпродажу партії.

У результаті з'явилися нові рахунки, які відображували виняткові подробиці придбання товарів та їх продажу. Так можна пояснити походження рахунку «Товари». Записи за рахунками не можна було назвати короткими через необхідність знати всі випадки подібних витрат. Послідовно один торговий підряд за іншим описувалися так, щоб обґрунтувати своєчасність кожної « нової » ризикованої справи. І тут питання було вирішено так само, як з рахунками кредиторів і дебіторів: за допомогою довільного опису події з посиланням на термін, що визначає цю

операцію, – «придбаємо» (від дієслова *comperare* – придбавати, купувати). Цим терміном відкривався кожний запис про товарні операції, яким фіксувалася основна й додаткова вартість.

До кінця XIV ст. терміном «*vendite*» (продаємо) фіксувалися факти продажу, вимірювані чистим або валовим доходом. В останньому разі до вартості придбання включалися витрати, обумовлені іншими фактами, що супроводжували операції покупки (з докладним обґрунтуванням проведеної операції).

Зі слів Меліса, «будь-який товар на рахунку, в зіставленні вартості придбання товару й отриманої виручки показував економічний результат здійснених витрат. Далі до згаданих безпосередніх витрат партії товару, які були специфічними для даного торговельного підряду, додавалися суми загальних витрат, що розподіляються, так, щоб результат був повним і остаточним» [22, с. 51].

Великий товарообіг потребував введення інновацій також у магазині, якщо некорінних, то якоюсь мірою магазини мали піклуватися ще й про те, як показати товар клієнтам. Насамперед необхідно було розширювати площі, потім оснащувати їх новим обладнанням, у тому числі шафами, столами, місткостями, вимірювальними приладами та вітринами (так званими «виставками»), які в цілому називали інвентарем. Усе, що потребувало чималих капіталовкладень, і що, звичайно, потрібно було зробити, ввести рахунок «Інвентар» (в якому об'єднувалося все, що було важливим і продовжувалося на численних сторінках). Рахунок може бути подібним за призначенням до тих торгових рахунків, у яких йшлося про «купівлю» – «*compere*» і «продаж» – «*vendite*» (останні призначені для того інвентарю, який є невідповідним або непотрібним).

Інший вид майна, в якому мали місце постійні зміни у бік збільшення або зменшення, – це готівка. Як пише Ф. Меліс: «Такі зміни, мабуть, турбували торговця, і він вникає в кожну операцію та контролює кожне надходження (*riscossione*) і кожний платіж (*pagamento*). Тому пізніше у разі накопичення записів передбачалося збирати їх в особливій книжечці, так щоб можна було носити її із собою й пред'являти її разом із грошовою сумкою. Так з'явився «грошовий рахунок» (або рахунок «Каса», як він буде називатися з кінця XIV ст.). Рахунок являв собою особливий реєстраційний журнал, названий «Книга вхідних і вихідних грошей» [22, с. 52].

Книга розподілялася на дві частини. У першу ча-

стину вносилися «вхідні» кошти «*entrate*» і в другу – «вихідні» кошти «*uscite*», які розпізнавалися за прийоменниками *A* – кому та *Da* – від кого. Прийоменники уточнювали напрям руху коштів. Потім наводилося ім'я особи, від якої господарству поверталися гроші або якому воно заплатило. Далі вказувалися причина й сума: відповідно – «*Vid Manno d'Albizzo za pizanske sukno...*» або «*Франческо (кому) ді Джованні для оплати його роботи*».

Багаторічна робота в архіві Ф. Датіні дала нам

змогу докладно досліджувати «Книгу надходження і витрати грошей» (Касова книга) як у простій, так і в подвійній бухгалтерії, чому буде присвячено окрему публікацію.

Отже, поряд з первісними рахунками кредиторів і дебіторів застосовувалися рахунки, які давали уявлення про інші складові капіталу (товари, інвентар і гроші).

Терміни, що означають дію в простій бухгалтерії, систематизовано в таблиці.

Таблиця

ЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ, ЩО ОЗНАЧАЮТЬ ДІЮ В ПРОСТІЙ БУХГАЛТЕРІЇ

Дія	Рахунок	Термін	
		італійський	російський аналог
Видавання кредитів (активний борг)	Боржника	<i>De dare</i>	Він повинен дати
Стягнення нами раніше виданого кредиту	Боржника	<i>De avere (Anne dat)</i>	Він віддав
Одержання кредиту	Довірителя	<i>De avere</i>	Він має
Повернення нами отриманого кредиту	Довірителя	<i>De dare (Avegli dato)</i>	Ми йому віддали
Покупка товарів	Товару	<i>Compere</i>	Придбаємо
Продаж товарів	Товару	<i>Vendite</i>	Продаємо
Надходження грошей у касу (<i>entrate</i>)	Каси	<i>Da</i>	Від кого
Витрати грошей із каси (<i>uscite</i>)	Каси	<i>A</i>	Кому

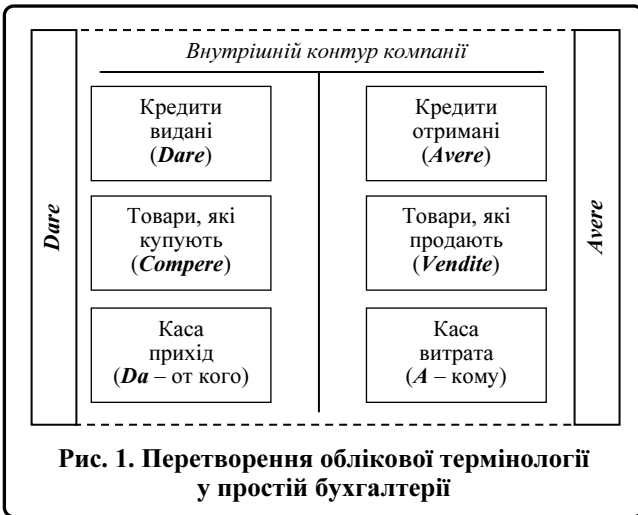
Тільки починаючи з останніх років XIV ст. будуть ураховуватися нові види капіталовкладень, які не показуються як «матеріальні», а фігурують як «нематеріальні» цінності» (наприклад, суми, витрачені на придбання ліцензії). Ф. Меліс із посиленням на свою роботу [22] повідомляє, що «право на управління транспортом» у королівстві Валенца оплачувалося кожні 5 років. Вартість «запуску будь-якої справи» так само зараховувалася до «нематеріальних» цінностей. І ці цінності однієї вартості та тривалого застосування підлягали погашенню.

У доповіді на Міжнародній конференції «Погляд з минулого в майбутнє» (лютий 2011 р.), а також у публікації [34, с. 220] нами вперше висловлена думка про доцільність виділення в історії подвійної бухгалтерії проміжного етапу, який як би знаходився між простою і диграфічною бухгалтерією – етапу зародження подвійного запису. Це самостійний етап бухгалтерської історії можливо охоплює значний ча-

совий період у півтора століття (із середини XIII ст. до кінця XIV ст.).

Згодом відбулися кілька змін у розвитку термінології бухгалтерії, які довели її до сучасного розуміння. Спочатку, як зазначає Ф. Меліс, «власник рахунків» (*tenitor dei conti*), щоб спростити застосування рахунків, що відрізняють термінами «*дати*», «*купимо*» та «*від кого*», які сприймаються як показники з позитивним знаком, і терміни «*мати*», «*продаємо*» й «*кому*» (зі знаком протилежним) – асимілює ці варіації, що мають місце в трьох видах рахунків («товари», «обладнання» і «гроші») з первісними рахунками (дебітори та кредитори)» [22, с. 55]. Із цього моменту для покупки товарів, придбання обладнання і для грошових надходжень вживатиметься уніфікований термін «*dare*» (дати), а термін «*avere*» (мати) – для продажу товарів, вибуття обладнання, а також грошових виплат.

Розвиток термінології в системі рахунків простої бухгалтерії подано на рис. 1.

ЗАРОДЖЕННЯ ПОДВІЙНОГО ЗАПISУ НА РАХУНКАХ

Саме в цей відрізок часу було помічено, що наслідки кожного господарського факту, який здійснився, змінюють одночасно два об'єкти бухгалтерського спостереження: або обидва об'єкти збільшувалися чи зменшувалися на однакову суму, або один з них збільшувався, а інший зменшувався на таку саму суму.

До цього часу відбулися й суттєві зміни в структурі рахунку. У першій половині XIV ст. флорентійські компанії, наприклад Алберті та Барді, розміщували «Dare» й «Avere» у різних частинах бухгалтерського регістра: перші – на початку книги, а другі – в кінці. Як зазначає Р. де Рувєр: «Спочатку такі записи велися у формі своєрідних параграфів: після початкової операції залишалось незаповнене місце для одного або двох додаткових записів (наприклад, для додавання відсотка і підбиття потім остаточного підсумку). При цьому зазвичай пояснювалось, який характер має початкова операція, чи є вона платежем або надходженням. Оскільки в той час ще не було поточних рахунків, то кожен операцію оформляли окремо. Тільки поступово всі розрахунки, що стосувалися однієї й тієї самої особи, групувалися воедино, набуваючи форми поточного рахунку (виділено Авт.). Такий результат досягався спочатку через залишення місця для додаткових записів, а пізніше за рахунок застосування двосторонньої форми і розміщення дебету та кредиту поряд або на двох протилежних сторінках, або на одній сторінці, розділеній вертикально на два стовпчики» [13, с. 13–14].

Отже, у другій половині XIV ст. «Dare» і «Avere»

були зведені на один і той самий фізичний носій. Однак структура рахунку продовжувала залежати від територіального місцезнаходження компанії. Тосканці розміщували «Dare» над «Avere» (щоправда, бували випадки, коли «Avere» розміщувалося над «Dare»). Генуезці ділили аркуш навпіл (ліва частина аркуша – «Dare», права – «Avere»). Отже, на розвороті аркуша містилися два рахунки, а іноді, коли один рахунок не містив великої кількості записів, то на розвороті відкривали й кілька рахунків (на одному аркуші містилося два рахунки і більше). Аналогічно вели рахунки в Мілані.

Венеціанці перейшли до подвійного запису трохи пізніше від генуезців, флорентійців і міланців (авторитетний італійський дослідник Т. Цербі готовий був стверджувати, що Мілан є батьківщиною подвійної бухгалтерії), і структура рахунку венеціанців була раціональнішою та почала просуватися по всій Італії, далі – по Європі й світу: «Dare» і «Avere» розміщувалися на симетричних аркушах розвороту книги.

Крім того, мали місце так звані однофазні рахунки. Середньовічний бухгалтер з метою економії паперу, що в ті часи мав суттєву цінність, для рахунків накопичення чинників фінансового результату, якими й тоді вважалися доходи і витрати, а часто для накопичення самих фінансових результатів (прибутку або збитку) відкривав рахунок тільки на одну сторону номінального рахунку, або для обліку позитивних чи негативних компонент.

У старих книгах нумерувався тільки правий аркуш розвороту, що отримав назву «Recto» (основний), а оборотний аркуш називався «Verso», і, хоча не мав написаної на ньому нумерації, за ним закріплювався такий самий номер аркуша, що й за «Recto». Отже, «Dare» розміщувався на стороні «Verso» і мав номер аркуша, що передує «Recto». «Avere» розміщувався на стороні «Recto» з номером на одиницю більшу. Територіальні структури рахунків Середньовіччя нами докладно описані в роботах [33–39], там же наведено їх копії.

ДИНАМІЧНА СТРУКТУРА РАХУНКІВ І БАЛАНС РАХУНКУ

Незважаючи на істотні розміри аркушів паперу, на яких розміщувалися бухгалтерські рахунки, на одному форматі вміщувалося, як правило, не більше як 30–40 записів. Обліковий цикл іноді тривав по кілька років. Відповідно одного «стандартного» арку-

ша або розвороту (фоліо) було недостатньо для відображення на рахунку всіх господарських фактів. Рішення проблеми привело до поняття динамічної структури рахунків. У тих випадках, коли одна зі сторін рахунку («Dare» або «Avere») була повністю заповнена записами, то за кожною стороною рахунку підраховувалася «робоча сума». Далі кожний рахунок балансується, тобто до найменшої робочої суми додається «сальдо» (різниця між робочими сумами), що переноситься на новий рахунок на вільне місце в книзі за останнім записаним рахунком. Якщо сальдо «до перенесення» записувалося в «Dare», то на новому рахунку сальдо «після перенесення» містилося в «Avere», і навпаки. Отже, закриття рахунків і перенесення сальдо на новий рахунок здійснювалося методом подвійного запису: рівновеликі суми записувалися в дебет і кредит двох рахунків.

Через 110 років Л. Пачолі напише, що «...коли рахунок заповнений у дебеті або в кредиті так, що вже нікуди більше вписувати інші статті, ти повинен перенести його в кінець відразу після всіх інших рахунків, не залишаючи в Головній книзі вільного місця між перенесеним рахунком і попередніми, в іншому разі це вважалося б підробкою...Щоб зробити це перенесення, тобі треба виявити різницю в дебеті або в кредиті й не робити запису в Журнал. ... Усе, що слід зробити, це доповнити різницю: якщо на рахунку дебет більший від кредиту, ти повинен додати різницю в кредит. ... Необхідно дотримуватися цього правила для всіх рахунків, які тобі треба перенести, розміщуючи їх відразу після попередніх без інтервалу, тому що вони повинні відкриватися в порядку їх виникнення за місцем і датою, щоб ніхто не міг тобі дорікнути» [40, с. 89–91].

Отже, на кожному рахунку формувався *баланс рахунку* або *сума оборотів за дебетом одного рахунку має дорівнювати сумі оборотів за кредитом того самого рахунку* (де під оборотом розуміють сумарне вираження одного господарського факту, що здійснився). Однак не треба змішувати поняття балансу рахунку з поняттям балансу оборотів рахунків, що допускають у нашій літературі навіть досить авторитетні вчені.

Необхідно звернути увагу, що в середньовічному обліку, як і в облікових системах більшості країн сьогодні, сальдо початкове (сальдо після перенесення) включається в робочу суму тієї сторони рахунку, на якій це сальдо розміщено.

Виникненню подвійного запису на рахунках сприяли три моменти:

- необхідність відображення наслідків господарських фактів, що здійснилися, які рівновелико впливали на два (не більше і не менше) об'єкти обліку;
- сформована думка, що це приведе до суттєвого зниження помилок: найбільше наочно й контролювано, коли одна й та сама сума записується двічі, ніж один раз, як у простій бухгалтерії;
- поява контрольного моменту системи: *у закритій книзі не має бути жодного незбалансованого рахунку*.

Тепер суму виданого кредиту недостатньо було записати на рахунку дебітора в «Dare», було потрібно відобразити її вдруге на стороні «Avere» рахунку в книзі «Надходження і витрати грошей» (так до XV ст. називалася «Касова книга» і відповідний рахунок).

Дослідження, проведене в архіві Ф. Датіні із книгами філії в Пізе за 1386–1386 рр., дало змогу звернути увагу на таке:

- усі записи в книгах ведуться двічі, рівновеликі суми розносяться в дебет одного рахунку й кредит іншого рахунку;
- застосовувані рахунки виражають інтереси менеджменту. Вони давали змогу контролювати своєчасне повернення активних боргів і погашення пасивних. На рахунках товарів виявлявся результат від продажів у порівнянні виручки з понесеними витратами, контролювалася готівка;
- в основному при закритті книг всі рахунки збалансовані: сума оборотів за дебетом рахунків дорівнює сумі оборотів за кредитом рахунків (дотримувалася баланс кожного окремого рахунку);
- бувають номінальні рахунки, призначені для накопичення фінансового результату (прибутку або збитку), диференційовані за видами діяльності філії компанії;
- наявний зведений номінальний економічний рахунок, на якому систематизуються всі види отриманих прибутків та інших доходів і всі види понесених збитків та інших витрат;
- відсутній *баланс фінансових результатів*, тобто не виявлений загальний фінансовий результат, а якби він був підбитий, його б нікуди було переносити, оскільки *в системі рахунків немає рахунку власного капіталу*;
- в обліковій інформаційній системі спостерігаються як незначні, так і суттєві помилки;

➤ облікова інформаційна система в цілому не збалансована (відсутній пробний баланс – *баланс рахунків*).

Все викладене вище належить до етапу бухгалтерської історії, який нами названо *етапом зародження подвійного запису*.

Як пише Ф. Меліс, «прийшов час нового рахунку, який був важливий своїм досконалим виконанням. І ніякий інший тип рахунку не міг його замінити. Господарство «винайшло» досконалий засіб, щоб забезпечувати себе відомостями, які надходили через кожну із чотирьох операцій з капіталом, і з'ясовувати, який можливий результат, за допомогою алгебраїчних маніпуляцій з безліччю позитивних складових (у рамках статей «дати», «купуємо» і «від...») і з негативними складовими (типу «мати», «продаємо» і «кому»), що фігурують у рахунках. Очевидно, що через ці операції, незалежно від природи інвестицій, господарство бажало розумного збільшення обсягу свого капіталу. Надмірно розростаючись, господарство виявляло труднощі в управлінні. Однак, неупереджено досліджуючи до дріб'язків різні умови, за допомогою розвиненої бухгалтерії вдається повернути капітал із приростом» [22, с. 52].

Приблизно не набагато більш як 600 років тому в торгових книгах з'являються рахунки, непомітні при поверхневому спостереженні. Йдеться, як і раніше, про персональні рахунки, але які (а в цьому й полягає їх новизна) відкриваються як би на одну особу, однак ця особа – особа колективного власника. Як показує Ф. Меліс, приміром, «Джотто з Перуджі та компаньйони повинні мати...», або «вони повинні дати» [22, с. 52].

У книгах Перуцці, опублікованих Сапорі в 1934 р. (про які й нині можна сперечатися щодо наявності в них повного подвійного запису), сказано: «Якопо Джироламі та Філіппо Корбізі повинні мати...» або «повинні дати» [17]. Однак можна зустріти будь-який рахунок без імен компаньйонів: «компаньйони повинні мати...» тощо. Такі господарства є колективними – «компаніями». Особа, представлена на згаданих рахунках, і є суспільством партнерів (компаньйонів), створеним на соціальній основі.

Саме на цей час припадає розмежування двох осіб. Одна особа – це колектив компаньйонів, які заснували господарство. Інша особа – це господарство, що ці компаньйони створили. При цьому компаньйони, власники господарства, поряд з іншими юри-

дичними та фізичними особами можуть бути кредиторами і дебіторами заснованого ними господарства, а засноване ними господарство, в свою чергу, може бути дебітором або кредитором своїх хазяїв.

Отже, прийшов час абсолютно нового рахунку, що відображує не рух грошей або наявність і повернення активних та пасивних боргів, не покупки і продажі товарів або створюваної господарством продукції, не наявність обладнання для виробництва продукції або продажу товарів, а особливого рахунку, що концентрував в одному місці весь цей рух і давав змогу відображувати відносини між компаньйонами – тими, хто довірив господарству майно для досягнення конкретних цілей, з одного боку, і відокремленою від цих власників «іншою» особою (самим господарством) – з іншого.

У момент створення господарства компаньйони повинні «мати» від згаданої особи суму, яку називають «*corpo*», а вони, у свою чергу, повинні «дати» цю суму (це майно) цьому утворенню. При прийомі нових компаньйонів з'являються аналогічні записи під знаком «*мати*», тоді як при виключенні будь-якого компаньйона записи були протилежного змісту – «*дати*». Відповідно різниця між загальною сумою в «*мати*» і такою в «*дати*» і є обсяг капіталу, інвестованого компаньйонами.

Якщо при простій бухгалтерії фінансовий результат відображувався в додатковому припливі або відпливі коштів, проте його загальне сумарне значення ніде не відображувалося і не фігурувало, то тепер (з появою рахунку капіталу) всі угоди із кредитами (виданими та отриманими), товарами проданими, іншими фінансовими операціями мають замикатися на рахунок «*corpo*». Як писав із цього приводу Ф. Меліс: «...компанії повинні «*мати*» з кожного приросту капіталу в процесі окремих операцій: з доходів активу, з дисконту активу, із прибутку при продажу товарів, із прибутку від біржових операцій, з орендного активу тощо. І вони (компанії) повинні «*дати*» відсотки з пасиву, за conto пасиву, за збитки при продажу товарів, за програш у біржових операціях, за збиткову оренду, за «харчування й напої» або «домашні витрати», за будь-які витрати на заробітні плати й допомоги службовцям і т.п. Отже, у розглянутому випадку алгебраїчна сума цінностей, записаних у статтях «*мати*» й «*дати*», показала б або приріст, або зменшення капіталу в цілому, при цьому не розглядаючи реальні складові: кредити, то-

вари, обладнання та гроші. Ми повинні усвідомлювати, що початкові рахунки (кредити, товари, обладнання та гроші) тепер точно являють собою загальний обсяг капіталу» [22, с. 53].

Отже, є дві позиції рахунків. Перша включає чотири групи рахунків:

1) рахунки дебіторів і рахунки кредиторів, які відкривають на кожну фізичну або юридичну особу, що має з господарством економічні зв'язки;

2) рахунки товарів, які відкривають на кожну партію товарів і не закривають до повного розпродажу;

3) рахунки обладнання, які, як правило, являють собою розгорнутий інвентарний опис;

4) рахунок грошей, що найчастіше називають як рахунок надходження і витрат коштів, відповідно розгорнутий на надходження і витрати або який ведуть у стовпчик.

Ці рахунки необхідні господарству для управління, а з фінансового погляду сумарно вони показують величину капіталу.

Інша позиція подана рахунком компаньйонів, де капітал розглядається як єдина сума.

Між рахунками двох позицій має бути рівновага, тобто якщо при відображенні господарських операцій на рахунках першої позиції та при їх закритті по завершенні цієї операції або будь-якої іншої операції утвориться перевищення між підсумковими сумами, наприклад «дати» й «мати», то різницю, що утворилася, слід відображувати на рахунку другої позиції (компаньйонів). При цьому повинне враховуватися як підвищення початкових підсумків, так і їх зменшення.

Тепер керівники господарства обліковували капітал двічі: спостерігали наслідки господарських фактів, що здійснилися, відображені на рахунках першої позиції, тобто рахунках господарства, поданих чотирма групами, і на рахунках другої позиції – рахунках компаньйонів. Що стосується останніх, то **їх цікавить лише капітал у цілому**.

Схематично нововведення подано на рис. 2.

Сьогодні не вщухає суперечка: де виникла подвійна бухгалтерія – у Генуї, Флоренції, Венеції, Мілані, інших місцях середньовічної Італії або навіть у зовсім іншій частині земної кулі? Ні в роботах Ф. Меліса, ні Р. Рувера, який позиціонував з ним, на жаль, ні в роботах інших авторів ми не зустрічали згадки про первісне застосування рахунків капіталу,

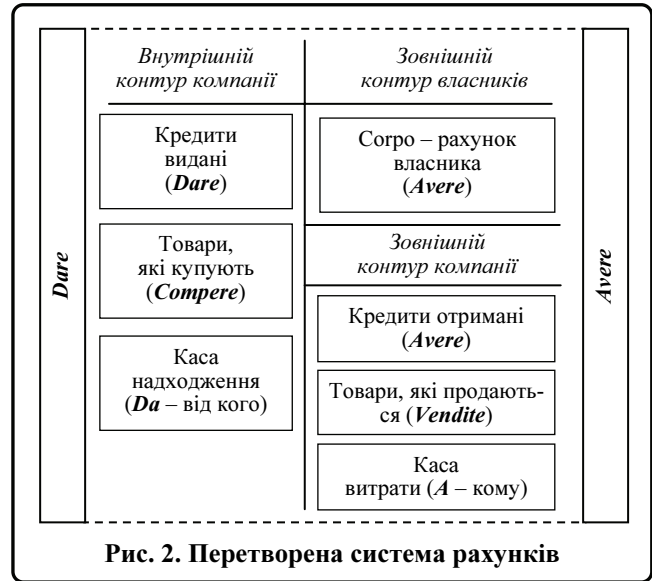

Рис. 2. Перетворена система рахунків

не зазначені ні компанія, ні час цієї події. Наші власні дослідження дотепер також не привели до успіху. Вивчення рахунків Генуезької комуни за 1340 р. не дало їй не могло дати позитивного результату, оскільки в цьому випадку мав місце муніципальний облік, орієнтований на облік доходів і витрат міста.

Перш ніж спробувати дати відповідь на це запитання, варто ствердно заявити: претензії книг Генуезької комуни (1340 р.), книг родини Перуцці (1335–1343 р.), філії компанії Датіні в Пізе (1383–1386 р.) і низки інших претендентів із Флоренції, Венеції або Мілану неправомірні. Всі згадані претенденти романтично персоніфікують окремий період в історії розвитку бухгалтерського обліку, етап проб і помилок, етап пошуку й утвердження, який можна охарактеризувати як період виникнення і розвитку подвійного запису. Цей період можна розглядати як самостійний етап, проміжний між простою та подвійною бухгалтерією.

У роботі не поставлена мета назвати первістка справжньої повноцінної подвійної бухгалтерії. Швидше за все це відбулося за століття до найбільшої праці Пачолі, на переході століть. Що стосується книг Датіні, то це можна поширити на філії компанії Датіні в Барселоні (звітність на 31 січня 1399 р.) і Авіньйоні (звітність на кінець 1410 р.).

БАЛАНС ФІНАНСОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Однак міркуючи про рахунок власного капіталу і пробний баланс, не слід випускати з виду роль рахун-

ку «Прибутки і збитки». Як писав А. Літлтон: «Можливо, не дуальність форми, а баланс результатів є основним принципом подвійної бухгалтерії... Повне забезпечення табулярною фінансовою інформацією, що містить всі необхідні дані та поширене в багатьох великих компаніях, що тепер досягається подвійною бухгалтерією не без свідомого використання рівності результатів і дуальності звітної форми» [18, с. 25].

Баланс рахунку передбачає рівність оборотів за дебетом і кредитом кожного рахунку. Не є винятком рахунок «Прибутки і збитки». Що ми бачимо в бухгалтерських книгах філії компанії Датіні в Пізі в 1386 р.?

Оскільки в бухгалтерській системі Датіні рахунок капіталу був відсутній, вершиною обліку виступав економічний рахунок, що на шести аркушах збирав підсумки всіх визнаних прибутків та інших доходів, а також збитків і інших витрат. Прибутки та збитки

розміщувалися на паралельних аркушах книги Prato, AS, D, № 377, carta 73V і carta 74R; carta 74V і carta 75R, carta 75V та carta 76R.

Схему ув'язки балансуєчих показників на рахунку «Прибутки і збитки» подано на рис. 3. На першому рахунку динамічного ланцюжка Prato, AS, D, № 377, с. 73V–74R робоча сума рахунку за дебетом становила 10 636 фіоріні 0 сольді 9 динарів, а робоча сума по кредиту – 13 129 фіоріні 18 сольді 3 динари. Балансуєча різниця – сальдо в 2 493 фіоріні 17 сольді 6 динарів – записано на слабку сторону рахунку (дебет) і перенесений у кредит рахунку Prato, AS, D, № 377, с. 73V–74R. У результаті сальдування на кожній стороні рахунку сума оборотів становила 13 129 фіоріні 18 сольді 3 динари. Рахунок Prato, AS, D, № 377, с. 73V–74R збалансований закритий.

Д 377, с. 73V–74R К		Д 377, с. 74V–75R К		Д 377, с. 75V–76R К	
...	2493.17.6	...	2056.2.0
2493.17.6	...	2056.2.0
13129.18.3	13129.18.3	2517.1.8	2517.1.8	319.5.5	2113.12.1

Рис. 3. Схema ув'язки балансуєчих показників на рахунку «Прибутки і збитки»

Аналогічна картина спостерігається на рахунку Prato, AS, D, № 377, с. 74V–75R. Сальдо в 2 056 фіоріні 2 сольді (до рівності сум оборотів у 2 517 фіоріні 1 сольді 8 динарів) перенесено в кредит рахунку Prato, AS, D, № 377, с. 75V–76R.

Як видно на схемі ув'язки балансуєчих показників, на рахунку є початкове кредитове сальдо в 2 056 фіоріні 2 сольді, підраховані суми оборотів (за дебетом в 319 фіоріні 5 сольді 5 динарів, за кредитом – 2 113 фіоріні 12 сольді 1 динар). Однак кінцеве сальдо (до перенесення) у сумі 1 722 фіоріні 7 сольді, 7 динарів не виявлено, оскільки відсутній рахунок (власного капіталу), на який варто було б перенести остаточний фінансовий результат (прибуток, що підлягає капіталізації).

Наведений приклад наочно ілюструє відмінність між етапом виникнення подвійного запису і подвій-

ною бухгалтерією. Завдяки старанням професора А. Орланді та професора Ж. Нігро нам удалося відшукати в архіві Ф. Датіні рахунок «Прибутки і збитки» й аналітичний пробний баланс на 31 січня 1399 р. філії компанії в Барселоні, той самий баланс, про який у 1956 р. писав Р. де Рувєр [12]. Виявилося, що до нас, крім Рувєра, його вивчав тільки Ф. Меліс.

Тут, звичайно, рахунок фінансового результату збалансований, сальдо перенесено на рахунок капіталу, пробний баланс завершив обліковий цикл. Наявні всі складові подвійної бухгалтерії. Однак у процесі дослідження виявлено стільки нюансів, стільки суперечностей щодо публікації Р. Рувєра [13], тієї роботи, що протягом більш як півстоліття була єдиним доступним джерелом для радянських, а тепер і російських учених, що нами прийнято рішення про підготовку окремої публікації.

БАЗОВІ ПОСТУЛАТИ ПОДВІЙНОГО ЗАПИСУ І ПОДВІЙНОЇ БУХГАЛТЕРІЇ

Особлива значущість рахунку власного капіталу в подвійній бухгалтерії полягає в тому, що він повністю збалансував бухгалтерську інформаційну систему, ув'язавши в єдине ціле. Тим самим було забезпечено можливість балансового контролю за станом системи: сума сальдо рахунків дебетових дорівнює сумі сальдо рахунків кредитових. Слід підсилити увагу на понятті «оборот», яке належить не до рахунку в цілому (дебетовий або кредитовий оборот), як останніми роками прийнято писати в

російських підручниках з теорії бухгалтерського обліку, а до наслідків окремо взятого господарського факту, який здійснився. Тоді підсумковий показник, який записують на кожній стороні рахунку, потрібно називати «сума оборотів».

Послідовність виникнення постулатів подвійного запису і подвійної бухгалтерії наведено на рис. 4. Безперечно, основний постулат подвійного запису, а далі подвійної бухгалтерії: *наслідки фактів господарського життя (оборот ФГЖ), що здійснилися, записуються рівновеликою сумою двічі – в дебет одного рахунку та в кредит іншого*.

Базові постулати	
Подвійного запису	Подвійної бухгалтерії
Наслідки фактів господарського життя (оборот ФГЖ), що здійснилися, записуються рівновеликою сумою двічі – в дебет одного рахунку і в кредит іншого	
БАЛАНС РАХУНКУ. Кожний окремих рахунок, що входить до системи рахунків, має бути збалансований – сума оборотів за дебетом одного рахунку дорівнює сумі оборотів за кредитом того самого рахунку	
У закритій системі рахунків не може бути незбалансованих рахунків	
–	НЕПОРУШНА ВИМОГА ПОДВІЙНОЇ БУХГАЛТЕРІЇ: наявність результатних рахунків і поширення на них умов балансу рахунку (БАЛАНС РЕЗУЛЬТАТІВ)
	БАЛАНС РАХУНКІВ: сума сальдо рахунків дебетових дорівнює сумі сальдо рахунків кредитових однієї й тієї самої системи рахунків
Наслідок, що впливає з базових постулатів	
Сума оборотів, записаних у дебет усіх рахунків, дорівнює сумі оборотів, записаних у кредит усіх рахунків однієї й тієї самої системи рахунків	

Рис. 4. Базові постулати подвійного запису і подвійної бухгалтерії

Саме його описав Л. Пачолі в 14 главі Трактату: «Ти повинен знати, що з будь-якого запису в Журналі завжди потрібно зробити два в Головній книзі; один запис у дебет, а інший у кредит... Отже, всі внесені в Головну книгу записи виявляться пов'язаними між собою, і ти ніколи не зможеш нічого записати в дебет, не зробивши відповідного запису в кредит, занести що-небудь у кредит, не записавши в дебет таку саму суму» [40, с. 49].

Відповідно «Кожний окремих рахунок, що входить до системи рахунків, має бути збалансований: сума оборотів за дебетом одного рахунку дорівнює сумі оборотів за кредитом того самого рахунку». В

Росії вже більше ста років баланс рахунку не дотримується, оскільки сальдо записується не на слабку (як прийнято в ортодоксальних правилах), а на сильну сторону рахунку.

Намагаючись зрозуміти логіку мислення середньовічного бухгалтера і його подальших дій, доходимо висновку, що основним контрольним моментом системи подвійного запису слід визнати постулат 3: «У закритій системі рахунків не може бути незбалансованих рахунків».

Однак складність системи, наприклад у Датіні в Пізі за 1383–86 рр. було відкрито близько 4 тис. бухгалтерських рахунків і простежити за збалансованіс-

тю всіх рахунків не завжди вдавалося, що приводило до наявності помилок. І тільки поява балансового контролю дало змогу їх виявити.

Баланс чинників фінансового результату (доходи та витрати) дає можливість вивести загальний фінансовий результат, а баланс рахунку прибутків і збитків приводить бухгалтерську інформаційну систему до повного її балансу. Тоді й з'являється постулат, що вже не належить до подвійного запису, а виходить за його рамки, об'єднуючи систему подвійної бухгалтерії в одне ціле: «Сума сальдо рахунків дебетових дорівнює сумі сальдо рахунків кредитових однієї й тієї самої системи рахунків».

Наведений постулат подвійної бухгалтерії необ-

хідно розглядати як наслідок основного закону диграфічної бухгалтерії: наслідки господарського факту, що здійснився, відображуються рівновеликою сумою на двох бухгалтерських рахунках одночасно – у дебеті одного рахунку та кредиті іншого рахунку.

Дотримання всіх зазначених постулатів подвійної бухгалтерії приведе до найбільшого її досягнення: «Сума оборотів, записаних у дебет всіх рахунків, дорівнює сумі оборотів, записаних у кредит всіх рахунків однієї й тієї самої системи рахунків», наслідку, який випливає із цих постулатів.

Викладена точка зору авторів спрямована на встановлення істини в історичному описі зародження подвійного запису та подвійної бухгалтерії.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. **Besta Fabio** / Fabio Besta, Ragioneria La. – Venice, 1891–1910, Quoted from the Milan edition of 1916.
2. **Alfieri V.** La partita doppia applicata alle scritture delle antiche aziende mercantili veneziane / V. Alfieri. Roma, 1911.
3. **Bariola P.** Storia della Ragioneria italiana / P. Bariola. Milano (s. a.).
4. **Germani G.** La Ragioneria come scienza moderna / G. Germani. – Torino, 1914.
5. **Marchi A.** La ragioneria nella sua evoluzione storica / A. Marchi. – Camerino, 1911.
6. **Massa G.** Trattato compete di Ragioneria / G. Massa. – Vol. XII. – Milano, 1912.
7. **Mondini E.** La teorica italiana personalistica / E. Mondini. – «Bibl. di Rag.», Vol. I. Milano, 1911.
8. **Галаган А.М.** Счетоводство в его историческом развитии / А.М. Галаган – М.: Госиздат, 1927. – 172 с.
9. **Лозинский А.М.** К истории развития бухгалтерского (балансового) учета / А.М. Лозинский – Саратов, 1939.
10. **Помазков Н.С.** Новый портрет Луки Пачиоло / Н.С. Помазков // Теория и практика учета. – Л.: Экономическое образование, 1928.
11. **Помазков Н.С.** Учет в докапиталистических системах хозяйства / Н.С. Помазков. – 1940. (Неопубликованная докторская диссертация).
12. **Raymond de Roover.** The development of accounting prior to Luca Pacioli according to the account-books of Medieval merchants / de Roover Raymond. – In: A.C. Littleton, B.S. Yamey, Studies in the History of Accounting. – London, 1956.
13. **Рувер Р.де.** Как возникла двойная бухгалтерия / Р.де. Рувер. – М.: Госфиниздат, 1958. – 68 с.
14. **Пачоли Л.** Трактат о счетах и записях / Л. Пачоли; под ред. Я.В. Соколова. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 368 с.
15. **Пачиоло Л.** Трактат о счетах и записях / Л. Пачиоло; Пер. и доп. введением, краткой биографией автора и примечаниями Э.Г. Вальденберг. – Спб, 1893.
16. **Соколов Я.В.** Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней / Я.В. Соколов. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996. – 638 с.
17. **I libri di commercio dei Peruzzi,** Armando Saporì ed. (Milan, 1934), XLVIII, 577 p.
18. **Littleton A.C.** Accounting evolution to 1900 / A.C. Littleton. – N.Y.: Russel&Russel, 1966. – 374 p.
19. **Raymond de Roover.** New Perspectives on the History of Accounting / Roover de Raymond. – The accounting review» (Vol. 30. – 1955, Jul., №3) – p. 405–420.
20. **Raymond de Roover.** The Story of the Alberti Company of Florence, 1302–1348, as Revealed in Its Account Books / de Roover Raymond // The Business History Review, Vol. 32, No. 1. (Spring, 1958). – P. 14–59.
21. **Penndorf B.** Luka Pacioli – Aus seinem Leben. – Zeitschrift fur Handelswissenschaft und Handelspraxis / B. Penndorf. – 1929, Heft 4.
22. **Federigo Melis.** Documenti per la storia economica dei secoli XIII–XVI, Leo S. Olschki, Firenze / Melis Federigo. – 1972. – 752 p.
23. **Federigo Melis.** Storia della Ragioneria / Melis Federigo. – Bologna: Cesare Zuffi, 1950. – 872 p.

24. **Tommaso Zerbi.** Le Origini della partita dopia: Gestioni aziendali e situazioni di mercato nei secoli XIV e XV / Zerbi Tommaso (Milan: Marzorati, 1952). – 520 p.
25. **Antinori C.** Luca Pacioli e la computisteria medievale / C. Antinori. – Rivista Italiana di ragioneria, vol. 59. 1960; vol. 60. 1961.
26. **Esteban Hernandez Esteve** Luca Pacioli: De las cuentas y las escrituras. Titulo Noveno, Tratado XI de su Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita / Hernandez Esteve Esteban. – Venecia, 1494. Estudio introductorio, trduccion y notas por – Esteban Hernandez Esteve. Con una reproduccion fotografica del original. – Editado por Asociacion Espanola de Contabilidad Y Administracion De Empresas (AECA). – Madrid, 1994.
27. **Yamey B.** Luca Pacioli. Exposition of Double Entry Bookkeeping Venice 1494. / B. Yamey, A. Gebattel – Albrizzi Editore, Venice, April 1994.
28. **Yamey B.S.** Balancing and closing the ledger: Italian practice, 1300–1600 / B.S. Yamey. Pp. 250–268 in Parker, R.H. and Yamey, B.S. (1994) Accounting History: some British contributions, Clarendon Press, Oxford, 1994.
29. **Yamey Basil S.** Two Typographical Ambiguities in Pacioli's 'Summa' and the Difficulties of its Translators», article originally issued in Gutenberg-Jahrbuch / Basil S. Yamey. – Mainz, 1974, and reprinted later in Basil S. Yamey: Essays on the History of Accounting. – New York, 1978.
30. **Macve R.H.** Pacioli's legaci. In Accounting History from Renaissance to the Present: a remembrance of Luca Pacioli, edited by T.A. Lee, A. Bishop and R.H. Parker. / R.H. Macve – N.Y.: Garland Publishing Inc, 1996. – P. 3–30.
31. **Sangster A.** The Printing of Luca Pacioli's Summa Arithmetica in 1494 / A. Sangster. – The Accounting Historians Journal. – 2007, Vol. 34 (1). – P. 25–146.
32. **Stoner G.** Pacioli's goods inventory accounts and learning / G. Stoner // Бухгалтерский учет: прошлое, настоящее, будущее: Материалы междунар. науч. конф. – Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 2010. – С. 110–132.
33. **Кутер М.И.** Как развивались счета в системе двойной бухгалтерии / М.И. Кутер, Ан.В. Кузнецов, К.М. Кутер // Международный бухгалтерский учет. – 2008. – № 4.
34. **Кутер М.И.** Русское присутствие в архиве Дати ни и его последствия / М.И. Кутер, М.М. Гурская, Ан.В. Кузнецов, К.М. Кутер // Соколовские чтения «Взгляд из прошлого в будущее»: доклады международной научной конференции 10–11 февраля 2011. Т. 1. – СПб: Нестор-История, 2011. – 472 с.
35. **Кутер М.И.** Естественная форма изначального бухгалтерского баланса / М.И. Кутер, М.М. Гурская // Международный бухгалтерский учет. – 2010. – №5. – С. 50–59.
36. **Кутер М.И.** О постулатах двойной бухгалтерии / М.И. Кутер, М.М. Гурская // Международный бухгалтерский учет. – 2010. – № 17. – С. 57–66.
37. **Кутер М.И.** Новый этап изучения истории бухгалтерии в России / М.И. Кутер, М.М. Гурская, А.В. Кузнецов, К.М. Кутер // Международный бухгалтерский учет. – 2011, № 4, С. 49–63.
38. **Кутер М.И.** Открытие и закрытие счетов: исторические аспекты процедуры / М.И. Кутер, Ал.В. Кузнецов // Международный бухгалтерский учет. – 2011. – №16.
39. **Kuter M.** The Role of «Capital» Account in Coming into being of Double-Entry bookkeeping / M. Kuter, J. Komkova, A. Kuznestov, K. Kuter // 20th Annual Conference on Accounting, Business & Financial History at Cardiff Business School 11–12 September 2008. [Электронный ресурс] <http://www.cardiff.ac.uk/carbs/conferences/abf2008/zhanha.pdf> (дата обращения: 01.03.2011).
40. **Пачоли Л.** Трактат о счетах и записях / Л. Пачоли; под ред. проф. М.И. Кутера. – М.: Финансы и статистика, Краснодар: Просвещение-юг, 2009. – 308 с.

Исследуется история двойной бухгалтерии. Выделен самостоятельный этап возникновения двойной записи. Обозначена роль баланса результатов. Рассмотрены постулаты двойной записи и двойной бухгалтерии.

Ключевые слова: двойная бухгалтерия, двойная запись, баланс результатов, пробный сальдовый баланс.

Explores the history of double-entry bookkeeping. Selected independent stage of double entry. The role of the balance of the results indicated. Postulates of double entry and double-entry bookkeeping considered.

Keywords: Double-entry bookkeeping, double entry, balance results, a test in the balances balance.